

Лілія Бережна

Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття

Символіка дарунків у суспільствах ранньомодерної Європи стала темою багатьох досліджень останніх років. Орієнтуючись на спостереження антропологів¹, історики здебільшого аналізують функції дарів у соціальних, політичних і міжрелігійних взаєминах² та

Розширена версія цієї статті була надрукована у вид.: Berezhnaya, Liliya, *Diplomatische Gaben des Moskauer Reichs und Polen-Litauens in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Symbolische Kommunikation zwischen Zaren, Königen und Hetmanen // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 63 2015, № 1: Die Sprache der Gaben. Regeln der symbolischen Kommunikation in Europa 1000–1700. S. 69–98.

¹ Mauss, Marcel. *Essay sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques // L'Année sociologique*. 1923–1924. Т. 1. Р. 30–186. Передрук див.: Mauss, Marcel. *Sociologie et anthropologie*. 2 ed. Paris, 1980. Р. 145–279. Англomовне видання: Mauss, Marcel. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies / Trans. W. D. Halls*. New York; London, 1990; російськомовне: Мосс, Марсель. *Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Його ж. Общества. Обмен. Личность*. Москва, 1996. Мосс спирався на дослідження антрополога Броніслава Маліновського: Malinowski, Bronislaw. *Argonauts of the Western Pacific*. London, 1922 (перевидання: New York, 1950). Див. також: Weiner, Annette. *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-while-Giving*. Berkeley, 1992. Огляд антропологічної літератури про теорію дару див.: Godelier, Maurice. *The Enigma of the Gift / Transl. by Nora Scott*. Chicago, 1999; у російському перекладі: Годельє, Морис. *Загадка дара*. Москва, 2007.

² Загальний огляд історіографії на теми символічної комунікації в ранньомодерній Європі див.: Stollberg-Rilinger, Barbara. *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven // Zeitschrift für historische Forschung*. 31 2004, № 31. S. 489–527. Див. також бібліографію: Zemon Davis, Na-

сходяться на думці, що дари служили символічним маркером, який позначав права й обов'язки сторін. Те, що з першого погляду виглядало як добровільний жест дарування, насправді було одним із елементів складної системи обміну, підпорядкованої мовчазним нормам, і ці «правила» поширювалися на всі суспільства.

«Парадокс дару» означав, що приймач брав на себе відповідні зобов'язання, бо мав відплатити за подарунок. Однак принцип взаємності (*reciprocity*), так званий *do ut des*³, не зводився до простого обміну: сторони не тільки робили подарунок, вони «розмовляли» між собою за посередництвом дарів. Дослідники, вивчаючи цю «мову дарів», звертають увагу на те, що подарунки віддзеркалювали соціальний і політичний статус тієї чи тієї особи, а також натякали на «якість» стосунків чи можливість їх подальшого розвитку. Символічне послання прочитувалося не тільки в контексті, що саме і в якій кількості дарували, але й за яких обставин. Саме інсценування дару часто означало проведення чіткої межі між даниною, підношенням, платнею або хабарем. Водночас, загальнозрозуміла мова дарів не завжди могла запобігти конфліктам у символічній площині, особливо в дипломатичних зносинах. Історики переймаються питанням, чи такі протиріччя ставали наслідком свідомого порушення «правил поведінки» з метою ускладнити ситуацію (аби помститися за поразку або ж, навпаки, позначити свою позицію переможця), чи вони виникали через розбіжність традицій церемоніалу, тобто через недоліки комунікації⁴.

talie. *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford, 2000; Komter, Aafke E. *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge, 2005. Про середньовічну торгівлю в контексті теорії дару див.: Duby, Georges. *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*. Ithaca, 1974; Bijsterveld, Arnoud-Jan A. *The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: A Comparative Approach // Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Context* / Eds. Esther Cohen and Mayke B. de Jong. Leiden, 2001 (Cultures, Beliefs, and Traditions, 11). Про функції дарів у історії Візантії: *Geschenke erhalten die Freundschaft: Gabentausch und Netzwerkpflege im europäischen Mittelalter: Akten des internationalen Kolloquiums Münster, 19.–20. November 2009* / Hrsg. von Michael Grünbart. Münster, 2011.

³ «Даю, щоб ти дав» (*лат.*).

⁴ Див. матеріали міжнародної конференції «Die Sprache der Gaben. Die Regeln der symbolischen Kommunikation in Europa 1100–1700» («На язьке даров. Правила символіческой коммунікації в Європе 1000–1700 годов»), яка відбулася 18–20 жовтня 2011 року в музеях Московського Кремля. Частина матеріалів

Ці та інші аспекти ранньомодерної культури дарів нещодавно зацікавили й істориків Східної Європи⁵. Взаємини Речі Посполитої, Московії та Османської імперії — одна з найпопулярніших тем на цій ділянці⁶. Головним чином ідеться про залежність подарунків від стану дипломатичних зносин, а також про вартісний аспект — наприклад, з перспективи мистецької цінності. Багато уваги також приділяють ролі дипломатичних подарунків у посольському церемоніалі згаданих держав, їхній схожості та відмінностям⁷. В Укра-

конференції надрукована в: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 63 2015, № 1: Die Sprache der Gaben. Regeln der symbolischen Kommunikation in Europa 1000–1700.

⁵ Зокрема, в царині історії Церкви, московської придворної культури та шлюбних стосунків. Див.: Garnier, Claudia. *Die Macht der Zeichen – die Zeichen der Macht. Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation in der Politik des Großfürstentums Moskau im ausgehenden 15. und 16. Jahrhundert* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2007, № 55. S. 331–356; Martin, Russell E. *Gifts for Kith and Kin: Gift Exchanges and Social Integration in Muscovite Royal Weddings* // *Rude & Barbarous Kingdom Revisited: Essays in Russian History and Culture in Honor of Robert O. Crummey* / Eds. Chester S. L. Dunning, Russell E. Martin, and Daniel Rowland. Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2008. P. 89–108; Його ж. *Gifts and Commemoration: Donations to Monasteries, Legitimacy, and Remembering the Royal Dead in Muscovy (1559/1651)* // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 2010, № 76. S. 499–525.

⁶ Юзефович, Леонид. *Путь посла. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал*. Москва, 2007; Kołodziejczyk, Dariusz. *Semiotics of behavior in Early Modern diplomacy: Polish embassies in Istanbul and Bahçesaray* // *Journal of Early Modern History*. 2003. Т. 7, № 3–4. P. 245–256; Grala, Hieronim. *Dyplomacja z upominkami w tle (Wokół ceremoniału dyplomatycznego w stosunkach polsko-moskiewskich XVI–XVII w.)* // *Skarby Kremla. Dary Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Wystawa ze zbioryw Państwowego Muzeum Historyczno-Kulturalnego «Moskiewski Kreml», 7 września – 8 listopada 1998, Zamek Krylewski w Warszawie. Katalog / Red. Natalia Rashkovan, Irina Zagorodniaja. Warszawa, 1998. S. 39–86; *Gifts to the tsars, 1500–1700: treasures of the Kremlin* / Ed. by Barry Shifman, Guy Walton. New York, 2001. P. 39–86; Wasiucionek, Michał. *Diplomacy, Power and Ceremonial Entry: Polish-Lithuanian Grand Embassies in Moldavia in the Seventeenth Century* // *Acta Poloniae Historica*. 2012. Т. 105. S. 55–83; Його ж. *Ceremoniał i polityka. Intrydy posłów polskich w Jassach w XVII wieku. Zarys problematyki* // *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2010–2011. Т. 7. S. 109–118.

⁷ Див. відповідні розділи в: *Skarby Kremla; Gifts to the Tsars, 1500–1700: Treasures of the Kremlin* / Ed. by Barry Shifman and Guy Walton. New York, 2001; «Во утверждение дружбы». *Художественное серебро XVI–XVIII веков территории исторической и современной Речи Посполитой в Музеях Московского Кремля*. Каталог / Ред. Наталия Рашкован. Варшава, 2006.

їні це питання порушують фахівці з міжнародних відносин⁸, проте досі, на жаль, не звернули достатньої уваги на «козацький аспект» цього явища. Власне, про нього й піде мова у моїй статті на матеріалі «дипломатії подарунків» другої половини XVII століття.

Козацькі гетьмани, царі й королі та їхні дарунки

Від середини XVII століття гетьмани сприймали можливість вести самостійну зовнішню політику як одну з козацьких вольностей. Однак, згідно з Переяславською угодою, будь-які контакти такого штибу без інформування Москви було заборонено (взаємини з Річчю Посполитою та Османською імперією оговорювали окремо). Щоразу, коли до влади приходив новий гетьман, він підписував нову угоду на підтвердження старих домовленостей⁹, і щоразу гетьмани ставили питання про самостійну зовнішню політику. І хоч московська влада систематично відмовляла в цьому, втім, вона таки використовувала контакти козацької старшини для розвідувальних операцій і проведення переговорів. Відтак, козацькі посланці їздили з Гетьманату до Варшави, Стамбула чи Бахчисарая і майже завжди возили з собою дарунки місцевим правителям, що засвідчувало зовнішньополітичні амбіції старшини. Натомість, зусилля з ліквідації багатовладдя підштовхували й правобережних гетьманів до пошуку союзників «на стороні» шляхом налагодження дипломатичних зносин.

Звісно, зовнішні контакти були найактивнішими за життя Богдана Хмельницького¹⁰, а в період Руїни ця активність дещо спала, проте козацькі місії до Варшави та Москви були регулярними. Польський уряд приймав послів Війська Запорозького згідно з церемоніа-

⁸ Grygorieva, Tetyana. *Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony: Ambassadors of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Istanbul // Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen-Litauen* / Hrsg. von Yvonne Kleinmann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010. S. 115–131; Дишко, Олександр. *Політика дарунків: трансільванські «впливи» у Стамбулі (1655 – весна 1656 рр.)* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. К., 2008. С. 61–95.

⁹ Горобець, Віктор. *«Воліємо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. К., 2007.

¹⁰ Гвоздик-Пріцак, Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*. К., 1999.

лом прийому дипломатів Московії, Персії, Туреччини, Криму, Молдови та Волощини, коли 90 % витрат брала на себе Варшава. Наприклад, під час підписання Білоцерківської угоди 1651 року гетьманові подарували коня, сідло і фerezію із соболями¹¹. Натомість, витрати на польсько-литовських послів до гетьманської столиці становили приблизно 22 333 злотих, що дорівнювало витратам на тогочасні місії до Москви¹². Проте у сприйнятті короля й сейму різниця між Чигирином (пізніше Батурином) і Москвою все-таки існувала. Козацькі послы, на відміну від московських, не отримували ані коштовностей, ані срібних виробів, ані розкішних карет (дарувати гроші чи одяг у дипломатичних традиціях Речі Посполитої та Московії мали право тільки володарі своїм підлеглим¹³). Це означало, що еліти Речі Посполитої ставилися до козацьких гетьманів принаймні двозначно: і як до партнерів на перемовинах, і як до підданих.

Дещо інакшим був обмін подарунками між гетьманами та царями. Сучасна історіографія розглядає російську політику щодо козаків (враховуючи донських, яїцьких та терських) у контексті ширшої політики захисту степових околиць держави¹⁴, хоч українську специфіку виділяють як зумовлену державницькими амбіціями козацтва, небажанням Москви конфліктувати з Річчю Посполитою та браком загальної стратегії з інтеграції руських територій у другій половині XVII століття (для прикладу, Москві так і не вдалося ви-

¹¹ Pernal, Andrzej B. *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*. Kraków, 2010. S. 110.

¹² Гвоздик-Прицак, Лариса. *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького; Historia dyplomacji*. S. 302–309.

¹³ Юзефович, Леонид. *Путь посла*. С. 117.

¹⁴ Voeck, Brian B. *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Брехуненко, Віктор. *Козаки на степовому кордоні; Леп'явко, Сергій. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)*. Запоріжжя, 2001; Kappeler, Andreas. *Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen // Beiträge zur 7. Internationalen Konferenz zur Geschichte des Kiewer und des Moskauer Reiches*. Wiesbaden, 1995 (Forschungen zur osteuropaischen Geschichte, 50). S. 185–198; Plokhly, Serhii. *Crossing National Boundaries. The Case for the Comparative Study of Cossackdom // Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jh. Aus der Perspektive seiner Regionen / Hrsg. von Andreas Kappeler*. Wiesbaden, 2004. S. 416–430; Khodarkovsky Michael. «Third Rome» or a Tributary State: A View of Moscow from the Steppe // *Там само*. S. 363–374.

користати модель управління донцями для асиміляції українських козаків у державні структури¹⁵). Такі спостереження дозволили німецькому дослідникові Гансу-Йоахиму Торке охарактеризувати московську політику стосовно українських земель до часів Петра I як «невирішену і двоїсту»¹⁶. Виділяючи два періоди у становленні козацько-московських взаємин (кінець XVI століття – 1672 рік і 1672–1721 роки), Торке вважає, що першому періодові були притаманні вагання Москви стосовно того, чи реально використовувати дніпровських козаків для захисту степових рубежів, хоча прагматична потреба спонукала залучати їх до військових операцій. Другий період (від часу, коли Артамон Матвеев очолив Посольський приказ, до кінця Північної війни) науковець пов'язує із новою, прозахідною орієнтацією московського керівництва у ставленні до Гетьманату, а остаточне закріплення цієї тенденції вбачає у ліквідації решток гетьманської автономії після падіння Мазепи¹⁷.

Спостереження Торке досить переконливо підтверджує історія обміну дарами між представниками Війська Запорозького й царями. До початку 1670-х років політику царського уряду в цьому питанні можна назвати двоїстою. Козацьких послів зустрічали, як іноземних гостей, з розмахом та щедрими подарунками. Так, посланців гетьмана Івана Виговського Олексій Михайлович 1657 року обдарував грішми, соболями та коштовними тканинами¹⁸. Наступ-

¹⁵ Яковлев, Алексей. *Засечная черта Московского государства в XVII в.* Москва, 1916; Каргалов, Вадим. *На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия.* Москва, 1974; Новосельский, Алексей. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.* Москва–Ленинград, 1948; Беляев, Иван. *О сторожевой, станичной и полевой службе на крымской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича // Чтения в Обществе истории и древностей российских.* Т. 4. Москва, 1846. С. 8; Марголин, Саломон. *Оборона Русского государства от татарских набегов в конце XVI века // Труды Государственного исторического музея.* Вып. 20: Военно-исторический сборник. Москва, 1948. С. 16–17.

¹⁶ Torke, Hans-Joachim. *The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in their Historical Encounter / Ed. by Peter J. Potichnyi et al.* Edmonton, 1992. P. 40.

¹⁷ Див. також: Новосельский, Алексей. *Борьба Московского государства с татарами.* С. 242–255, 262–282.

¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. 4. СПб, 1869. С. 59.

ного року сам Виговський і старшина отримали в дарунок «соболиной казны в роздаче на семьсот на шестнадцать рублей»¹⁹, тобто доволі велику суму, яка дорівнювала витратам на іноземні посольства. За свідченням дяка Посольського приказу Григорія Котошихіна, російський звичай приписував першому послу «царского жалования, соболей... на 1000 рублей, сороками и парами»²⁰. На близькість дипломатичного статусу козацьких гетьманів до статусу польско-литовських чи шведських послів промовисто вказують матеріали перебування Івана Брюховецького в Москві 1665 року. Посольство було численним — 535 осіб²¹. Після царської аудієнції гостей запросили до розкішного столу, а через декілька днів після зустрічі з царем Брюховецький одружився з донькою боярина Долгорукого. Перед від'їздом цар його щедро обдарував соболями, чорно-бурими лисицями, срібним кубком, «бархатом золотим»; крім того, посли повезли з собою «камку казылбашскую золотую», різні прянощі, порох, богослужбні видання, вино, шинку та папір²². Але серед царських дарунків було дещо, чого не міг отримати іноземний посол: Брюховецький отримав титул боярина з наділенням володінь та особливих подарунків: оздобленої перлами і коштовним камінням фerezії («бархат золотной, двоморховой»), а також «шапки горлатої»²³. Йшлося про типовий одяг московського боярина того часу²⁴, тобто ці дари символізували перетворення козацького гетьмана на царедворця.

Від того часу гетьманові і старшині регулярно надсилали платню грішми й хутром, однак подарунки (наприклад, за оборону Чигирина²⁵) до неї не входили. Платня надходила двічі на рік, а родичів гетьмана обдаровували окремо. Коли до влади приходив но-

¹⁹ Там само. С. 100.

²⁰ [Котошихин, Григорий]. *О России, в царствование Алексея Михайловича*. СПб, 1859 (глава 5).

²¹ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 4.

²² Там само. С. 20–22.

²³ Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники малороссийской истории*. Ч. 1. Москва, 1858. С. 158.

²⁴ Горобець, Віктор. *Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р.* // Український історичний журнал. 2003, № 6. С. 51.

²⁵ Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники*. Ч. 1. С. 275.

вий цар (скажімо, 1682 року), вартість дарованого збільшували²⁶. Найчастіше це були хутра, дорогий одяг і тканини, а також зброя, утім срібні й золоті коштовності аж до початку правління Івана Мазепи до складу царських подарунків не входили. Крім того, після Брюховецького гетьмани до Москви взагалі не приїжджали (за умовами Глухівських статей 1669 року, столицю мали відвідувати лише 3–4 особи²⁷). Як бачимо, ситуація двоїстості в дипломатичних стосунках між гетьманами й царями добігала кінця.

Листування, однак, тривало, і гінці їздили в обидві сторони, причому козацькі посланці теж везли подарунки, хоч і дещо відмінні від польсько-литовських чи московських. Гетьмани найчастіше посилали коней, зброю, упряж та зброю, натомість гроші дарували тільки рівним чи нижчим за рангом. Куди саме їхали гетьманські посли — до Варшави, Москви чи Стамбула, — значення не мало. Свого часу Богдан Хмельницький теж регулярно відправляв до Бахчисарая, Стамбула, Москви і Стокгольма срібло, порідних коней і зброю: скажімо, 1648 року мурзі Тугай-бею — «один креденс» срібного посуду, «дві пари виборних котлів з довбишами і восьма трубачами»; 1652 року в Стокгольм королю Карлу Густаву — «трьох виборних турецьких коней», куплених за триста талерів, одного з них із турецьким «срібнооправним и щирозлотим сідлом, з подушкою, платом і чепраком»²⁸. Такий склад подарунків свідчить про орієнтацію козацької дипломатії на традиції степових народів.

Особливо почесними вважали трофейні подарунки, що яскраво видно із приносин Брюховецького цареві 1665 року. Гетьман «бил челом» «пушкой полковой медной на станке, захваченной у изменников черкас»; серед трофеїв були також 89 «адамантів» — полонених «языков полских и литовских людей, шляхты и иных человек», а доповнювали дарування арабський скакун, турецьке сідло, зброя та 40 волів²⁹. Дарувати заручників-полонених було у традиціях козацької дипломатії. Віктор Брехуненко в цьому контексті нагадує, що бранці належали до категорії «лицарських по-

²⁶ Там само. Ч. 2. С. 14–21.

²⁷ Там само. Ч. 1. С. 222.

²⁸ Величко, Самійло. *Літопис* / Переклад Валерія Шевчука. Т. 1. К., 1991 (частина 1, розділ 15; частина 8, розділ 3).

²⁹ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 5–6.

дарунків» — здобичі, захопленої під час військової операції, «без огляду на їхнє походження та віру: турки, татари, московити, німці, шведи». Найдавніша інформація про те, що козаки надсилали в дар в'язнів — символ мирних намірів і доброї волі, — стосується 1580-х років, і від самого початку адресатами цих підношень ставали не тільки королі чи коронні гетьмани, а й іноземні правителі — московські царі та австрійські імператори. «Лицарськими подарунками» вважали не лише полонених: та сама символіка стояла за відбитими у ворога гарматами, зброєю чи верблюдами³⁰, що мало засвідчити належність козацтва до «людей війни» й підтвердити заслуженість його прав і привілеїв³¹. Одним із найвідоміших прикладів «лицарського дарунку» Петра Дорошенка, відправленого 1674 року з посольством до Бахчисарая і Стамбула, було 15 полонених лівобережних козаків: це посольство очолював ротмістр Іван Мазепа, і його, як знаємо, перехопили запорожці, а дивом урятований від смерті Мазепа став служити лівобережному гетьманові Івану Самойловичу³².

Іван Мазепа: подарунки й нагороди

Традиції степової козацької дипломатії зберігали силу до часів гетьманування Мазепа. Його можливості в зовнішньополітичній сфері, здавалось би, не мали відрізнятись від можливостей попередників. За умовами Коломацьких статей, Мазепі (так само, як колись Самойловичу) було заборонено вести самостійні дипломатичні контакти. Водночас, компетенцію їх обох у зовнішній політиці царі досить високо цінували: Самойлович листувався з іноземними можновладцями й надсилав до Малоросійського приказу звіти про

³⁰ Брехуненко, Віктор. *Козаки на степовому кордоні Європи*. К., 2011. С. 278–279. До речі, ця традиція була поширеною не тільки в степових регіонах, а й у тогочасній Західній Європі. За зауваженням Міхаеля Юкера, «здобуту в бою зброю дарували володарі один одному як ознаку воєнного тріумфу». Jucker, Michael. *Raub, Geschenke und diplomatische Irritationen. Die ökonomische Zirkulation und Distribution von Beutestücken und Luxusgegenständen (13.–16. Jahrhundert) // Materielle Grundlagen der Diplomatie. Schenken, Sammeln und Verhandeln in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. von Mark Häberlein, Christof Jeggli. Konstanz 2012. S. 66.

³¹ Брехуненко, Віктор. *Козаки*. С. 280.

³² Павленко, Сергій. *Іван Мазепа*. К., 2003. С. 28.

ситуацію в регіоні³³, а до Мазепи часто присилали з Москви дяків «за порадою». З відома Москви він, тримаючи мережу агентів по сусідніх державах, теж постійно інформував царя й Посольський приказ³⁴. За кожної okazji до Москви, Варшави, Бахчисарая чи Стамбула і за часів Самойловича, і при Мазепі з гетьманської столиці і в зворотному напрямку везли подарунки.

Проте лише на правління Мазепи припадають радикальні переміни в цій сфері, коли не тільки помітно зросла кількість, але й з'явилися новації у складі подарунків. Уживши категорій Норберта Еліаса, можна сказати, що дари часів Мазепи дозволяють простежити, як козацька культура символічної комунікації поступово «цивілізувалася», а «рицарі перетворювалися на придворних» (*Verhöflichung der Krieger*)³⁵. Ці процеси, притаманні західній дипломатичній культурі доби абсолютизму, були пов'язані з монополізацією фізичного насильства, коли, як пише Еліас, «на місце примусу війною і розбратом приходять інші форми насильства, функціонально скеровані грошима і престижем»³⁶. Мазепа, хоч і не був у строгому сенсі поняття царським придворним, уособлював ці зміни, що знайшло символічний прояв у обміні дарами.

³³ Алмазов, Александр. *Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687)*. Москва, 2012. С. 167.

³⁴ Таирова-Яковлева, Татьяна. *Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»*. Москва, 2011. С. 136.

³⁵ Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 Band: *Wandlungen der Gesellschaft: Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*. Suhrkamp Verlag, 2013. S. 362–379; російськомовна версія: Норберт, Элиас. *О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования*. Москва – СПб, 2001.

³⁶ Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation*. S. 333. Аналіз розвитку ідеї Еліаса про церемонії як засіб контролю над підлеглими див.: Kruedener, Jürgen Freiherr von. *Die Rolle des Hofes im Absolutismus*. Stuttgart, 1979 (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 19); Ehalt, Huben Christian. *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*. München, 1980 (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 14). Критику концепції Еліаса стосовно ранньомодерного дипломатичного церемоніалу див.: Krischer, André. *Souveränität als sozialer Status. Zur Funktion des diplomatische Zeremoniells in der Frühen Neuzeit // Diplomatisches Zeremoniell in Europa und dem Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit* / Hrsg. von Jan-Paul Niederkorn, Ralf Kauz, Giorio Rota. Wien, 2009. S. 8.

Уперше це, мабуть, помітили в Москві під час візиту гетьмана 1689 року. Обставини були непевними: під час наришкінського перевороту царівну Софію і її фаворита Василя Голіцина відправили на заслання, до влади прийшли брати-царевичі Петро й Іван Олексійовичі³⁷. Коли Мазепа, на чію підтримку розраховували Софія й Голіцин, в'їжджав до Москви, то сам був здивований розкішністю прийому: його зустрічали посольською каретою, а перша аудієнція в царівни відбувалася в присутності вищих сановників. Цей візит детально аналізує російська дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева у статті «Пріятель гетмана-злодея». На її думку, саме приїзд козацького гетьмана в супроводі 500 осіб забезпечив Петрові перемогу в боротьбі за трон. На запитання, чому Мазепу, який приїхав до Москви підписувати договірні статті на запрошення Петрового супротивника, князя Василя Голіцина, не було покарано, Таїрова-Яковлева відповідає, що гетьман заздалегідь налаштував контакти з царевичем, зробивши правильну ставку³⁸. Наскільки слушна ця думка, важко перевірити³⁹, однак відомо, що Мазепа, їдучи, подбав не тільки про подарунки для Софії й царевичів, але й для родичів Петра — його матері Наталі Кирилівни та дружини Євдокії.

Ця дипломатична завбачливість, імовірно, не лише зберегла Мазепі життя, а й забезпечила нових покровителів. Старшому царевичеві Івану гетьман підніс на аудієнції срібний умивальник і золотий турецький пояс, оздоблений коштовним камінням, Софії — золотий хрест з діамантами⁴⁰. Проте коли ситуація повернулася інакше, Мазепа за кілька днів поїхав на ще одну аудієнцію — до Петра в Троїце-Сергієву Лавру, де вручив переможцеві золотий хрест, булатну шаблю, золоту запону «с разными финифти» та «золотий

³⁷ Bushkovich, Pavel. *Peter the Great. Struggle for Power (1671–1725)*. Cambridge, 2001. P 87–88.

³⁸ Таїрова-Яковлева, Татьяна. *Пріятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил* // Родина. 2007, № 11. С. 26–31.

³⁹ Нещодавно це твердження спростували деякі російські історики: Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва, 2011. 525 с.: http://history.spbu.ru/userfiles/Studia_2011_2-1_Disputatio.pdf

⁴⁰ Таїрова-Яковлева, Татьяна. *Пріятель гетмана-злодея*.

оксамит», а Петровій матері і Євдокії — золоті прикраси з діамантами і срібний умивальник⁴¹.

Дещо зі згаданих речей, вірогідно, раніше належало Іванові Самойловичу і його синам. Скажімо, один хрест, подарований царям, за описом нагадує конфіскований у Самойловича «хрест, котрою въ Чернигове объявился..., деревянной, резной. Въ слюде вправлень золотомъ; да на томъ же кресте зъ обе стороны въ оправе 26 камушковъ олмазныхъ, 57 камушковъ исикоръ яхонтовыхъ красныхъ да 20 зерень мелкого жемчугу, да чепочка у того креста золотая, по мере длиною в аршинъ с четвертью»⁴². Також шабля з дарунків Мазепи дуже подібна за прикметами до шаблі з «сундука липового» Самойловича⁴³. Як відомо, половину майна опального гетьмана передали в царську казну, а решта дісталася Мазепі, генеральній старшині та деяким московським сановникам⁴⁴. Коли це справді були речі Самойловича, то постає питання, чому Мазепа на початку кар'єри старався позбутися його спадщини. Чи йому бракувало грошей на розкішні презенти царям? Чи речі треба було передарувати, повернути, оскільки вони, за висловом Марселя Мосса, «володіють душею, походять від душі»⁴⁵, і Мазепа саме так сприймав майно опального попередника, що закінчив життя на засланні?

Презенти Мазепи наскрізь символічні: хрести мали засвідчити вірність гетьмана і козаків православ'ю, а прикраси і зброя логічно вписувалися в польсько-литовську традицію «дипломатії подарунків»⁴⁶. Важливо, що від цього часу й далі вже не йшлося

⁴¹ Таирова-Яковлева, Татьяна. *Приятель гетмана-злодея*. Опис дарунків Мазепи, що надійшли в царську казну, див.: Есипов Г. В. *Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом*. Т. 1. Москва, 1872. С. 88.

⁴² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // *Русская историческая библиотека*. Т. 8. СПб, 1884. Стб. 1023–1024.

⁴³ «Сабля булатная, ножны хозу черного, оправная золотомъ съ каменьемъ съ яхонты красными и съ изумрудами, черень яшмовой...»: Там само. Стб. 1136. На думку Сергія Павленка, власне, з цієї спадщини Мазепа робив подарунки своєму покровителю князеві Голіцину, які в історичній літературі зазвичай іменують «хабарем за гетьманство». Див.: Павленко, Сергій. *Іван Мазепа*. С. 51–67.

⁴⁴ Алмазов, Александр. *Политический портрет*. С. 216.

⁴⁵ Мосс, Марсель. *Очерк о даре*. С. 85–111, 100.

⁴⁶ Про польсько-литовські традиції дипломатичних дарунків див.: Grala, Nięgonim. *Dyplomacja z upominkami w tle*.

ані про волів, ані про полонених. Натомість досить промовисто виглядає дарування царівні Софії й патріархові Йоакиму «Четьїх Міней» Дмитрія Туптала⁴⁷. У Мазепиних подарунках було відбито всі «іпостасі» гетьмана: покровителя Церкви, державного діяча та дипломата. Петро I це оцінив, додавши до дарунків Софії власні: соболі, коштовні тканини й каптан «с пуговицы золотыми и с алмазы в 800 рублей»⁴⁸. Розкішний каптан засвідчував визнання сюзереном покровительства над васалом (прикметно, що надалі цар майже щорічно дарував Мазепі каптани — часом на суму понад 1000 рублів⁴⁹).

А загалом витрати царської казни на дарунки гетьманові та старшині в часи Мазепи помітно зросли. Самойлович, звісно, теж регулярно отримував презенти з Москви: наприклад, 1677 року йому прислали 200 рублів для купівлі атласу, 1678 року він отримав соболіну шубу, криту оксамитом, а 1685 року — навіть білого ведмеда⁵⁰. Але подарунки царя Мазепі перевершували ці дари і за вартістю, і за якістю. Особливо дорогими такі подарунки були під час Азовських походів: скажімо, тоді Мазепа отримав «кафтан... в 1800 рублей»⁵¹ (!). 1700 року, з нагоди підписання Константинопольського миру, Петро I надіслав гетьманові «венгерский кафтан с алмазными запонками, подбитый соболями,» і нагородив його орденом Андрія Первозваного «за многие службы... против неприятелей Салтана Сурского и Хана Крымского чрез тринадцать лет»⁵², а 1707 року Мазепа отримав дорогу соболіну шубу⁵³. Поза тим, окрім традиційних соболів, одягу, тканин та грошей⁵⁴, цар дару-

⁴⁷ Павленко, Сергій. *Іван Мазепа*. С. 170.

⁴⁸ Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники*. Ч. 2. С. 17–18.

⁴⁹ Там само. С. 17–20.

⁵⁰ Алмазов, Александр. *Политический портрет*. С. 193.

⁵¹ Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники*. Ч. 2. С. 20.

⁵² Бантыш-Каменский, Дмитрий. *История Малой России*. Ч. 3. Москва, 1830. С. 70; Таирова-Яковлева, Татьяна. *Мазепа*. Москва, 2007. С. 139.

⁵³ Там само. С. 202.

⁵⁴ Див., наприклад: Есипов, Григорий. *Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом*. С. 99, 179, 286, 318, 320.

вав гетьманові дорогий посуд⁵⁵, вино, рибу, лимони, оцет⁵⁶ та мисливських кречетів⁵⁷. Ці дарунки не були дипломатичними в строгому сенсі поняття — йшлося радше про щедроти, які засвідчують, що ставлення до Мазепи базувалося на ідеї покровительства верховного володаря над місцевим, хоч Петро I і використовував послуги гетьмана в зовнішньополітичній сфері й дозволяв йому певну незалежність в управлінні Гетьманатом⁵⁸.

Інакше сприймали Мазепу у Варшаві. Для королівського двору гетьман був вождем козаків обох берегів Дніпра — очільником людей, які спровокували міжусобну війну в Речі Посполитій⁵⁹. Водночас його цінували за дипломатичні здібності, тому часто надсилали посланців і від короля⁶⁰, і від коронних гетьманів (приміром, Яна Станіслава Яблоновського⁶¹). Після розгрому повстання Семена Палія Мазепа 1703 року отримав два символічних подарунки одразу від обох сторін (золоту булаву з портретом Петра I⁶² й орден Білого Орла від Августа II Саса⁶³), а в ході Північної війни провадив

⁵⁵ «Сосуд хрустальный, оправлен в золото с каменьи» (1692 рік): Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники*. Ч. 2. С. 17.

⁵⁶ Там само. С. 17–22.

⁵⁷ *Листи Івана Мазепи*. Т. 2: 1691–1700 / Упор. В'ячеслав Станіславський. Київ, 2010. С. 661.

⁵⁸ Див. детальніше: Костомаров, Николай. *Мазепа*. Москва, 1992; Таирова-Яковлева, Татьяна. *Иван Мазепа и Российская империя*.

⁵⁹ Borek, Piotr. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001. S. 252–259 (*Biblioteka Tradycji Literackich*, nr VII, Collegium Columbinum).

⁶⁰ Див., наприклад: «Звіт Кир'яка Ісаровича королеві Речі Посполитої Яну III Собеському про дипломатичну місію до гетьмана І. Мазепи 1693 года» // *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упорядкував Сергій Павленко. К., 2007. С. 651–654.

⁶¹ Kamiński, Andrzej Sulima. *Republic vs Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*. Cambridge MA, 1993. P. 80.

⁶² Таирова-Яковлева, Татьяна. *Мазепа*. С. 156.

⁶³ Устрялов, Николай. *История царствования Петра Великого*. Т. 3. СПб, 1858. С. 471–472. За рекомендацією Петра I, Мазепа також отримав 1 вересня 1707 року від імператора титул князя Священної Римської імперії: Мацьків, Теодор. *Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської Імперії* // Український історик. 1966, № 3–4. С. 33–40.

регулярне листування з великим коронним гетьманом Адамом Сенявським, щоби координувати воєнні дії⁶⁴.

Мазепа активно використовував «дипломатію дарів» для успішної реалізації зовнішньополітичних цілей, і то чітко розбирався в ієрархії чинів і гостинців. Так, царю він майже ніколи не посилав ані грошей⁶⁵, ані одягу, натомість регулярно дарував вироби зі срібла й золота, дорогу зброю, а також делікатеси (яблука, груші, вишні, м'ясо)⁶⁶. Турецькому султанові й іноземним послам, натомість, окрім срібних виробів і коштовної упряжі, він презентував дорогих коней⁶⁷. Часом, розуміючись на символічному жесті відмови від подарунків, Мазепа не передавав підношень іноземним володарям. Так сталося, наприклад, 1692 року, коли московський посланець Василь Айтемиров їхав через Батурино до Криму для проведення мирних переговорів⁶⁸. Це посольство, справді, закінчилося нещасливо: Айтемирова на три роки ув'язнили в Бахчисараї, і одним із приводів стало нарікання хана на те, що він не привіз царських подарунків. Мазепа усвідомлював наслідки своєї відмови передати Айтемировим дари, адже він розумів, що приїзд посланця

⁶⁴ Таирова-Яковлева, Татьяна. *Иван Мазепа и Российская империя*. С. 342. Детальний опис документів про участь Мазепи в польсько-російських взаєминах див: «Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної війни: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691–1700 роках» // *Листи Івана Мазепи*. Т. 2. С. 99–144.

⁶⁵ Тільки одного разу, 1707 року, він переправив у подарунок Петрові 2 тисячі дукатів. Водночас Меншикову дістались тисяча дукатів і шість великих срібних келихів, Головкіну – тисяча дукатів, Шереметєву – 500 дукатів і срібні столові прибори, Шафірову – 500 дукатів, Долгорукому – 600 дукатів і секретареві Посольського приказу Степанову – 100 дукатів: Таирова-Яковлева, Татьяна. *Мазепа*. С. 207.

⁶⁶ Костомаров, Николай. *Мазепа*. С. 102.

⁶⁷ Про подарунки Мазепи турецькому султанові див.: Кочегаров, Кирилл. *Гетман И. С. Мазепа в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г. Поездка Згуры Стилевича к сараскеру Юсуфу-паше* // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 9. К., 2010. С. 159. Кримські хани також присилали гетьманові дарунки. Для прикладу, Селім Гірей передав 1704 року Мазепі коня та лук зі стрілами: *Доба гетьмана Івана Мазепи*. С. 665–666.

⁶⁸ Маркевич, Алексей. *Список со статейного списка подьячего Василия Айтемирева, посланного в Крым с предложением мирных договоров* // *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 18. Одесса, 1895. С. 1–80; Т. 19. Одесса, 1896. С. 1–58.

«з голими руками»⁶⁹ символізував проведення московською стороною переговорів «з позиції сили» (ханського гінця Кара-Магмет-агу теж затримали в царській столиці), отож не мав намірів втручатися у плани Москви.

А от царським вельможам Мазепа не шкодував дарів та регулярно надсилав їм гроші, вино, коней та порідних собак⁷⁰, Меншиков навіть отримав у подарунок дім у столиці⁷¹. Питання, чи можна вважати такі подарунки хабарями, мабуть, риторичне. У патримоніальній державі, якою за Петра I ще залишалася Росія, межа між хабарем і презентом була досить розмитою, і взаємний обмін дарами між урядовцями й підданими вважали за норму, якщо це проходило у відкритій формі⁷². Тільки «посул» або «мзду», тобто платню за послуги урядовця у великому розмірі й таємно, розцінювали як «хабар»⁷³. Мазепа добре розбирався в деталях цієї системи й ніколи не переходив межу дозволеного. Лиш одного разу він допустив «збій» — коли переходив на бік Карла XII. Схоже, Мазепа не привіз жодних подарунків до табору Карла, при ньому були тільки бунчук і булава⁷⁴. Обставини попередніх переговорів можна реконструювати лише на підставі свідчень очевидців⁷⁵, тож невідомо, чи гетьман

⁶⁹ Айтемиров мав із собою тільки кілька шуб у подарунок для ханських беїв: Там само. С. 17.

⁷⁰ *Доба гетьмана Івана Мазепи*. С. 230.

⁷¹ Таирова-Яковлева, Татьяна. *Мазепа*. С. 284. Старшині й рядовим козакам теж висилали подарунки, які можна було трактувати як платню, найчастіше гроші, соболі та коштовні тканини.

⁷² Volkov, Vadim. *Patrimonialism versus Rational Bureaucracy: On the Historical Relativity of Corruption // Bribery and Blat in Russia* / Ed. by Stephen Lovell, Anna Ledeneva, and Andrei Rogachevskii. London, 2000. P. 35–47.

⁷³ Про поняття «хабар» і «мзда» в Московській Русі й законотворчій діяльності Петра I див.: Porter, Cathy J. *Payment, Gift or Bribe? Exploring the Boundaries in Pre-Petrine Russia* // Там само. Р. 20–34. Про «мову корупції» в ранньомодерній Європі див.: Groebner, Valentin. *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Konstanz, 2000 (Konflikte und Kultur, 4).

⁷⁴ Костомаров, Николай. *Мазепа*. С. 163; Андрусак, Микола. *Зв'язки Мазепи з Станіславом Лециньським і Карлом XII* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 152, ч. 1. Львів, 1933. С. 33–61.

⁷⁵ Документи допроса племянника Мазепи Войнаровского // *Доба Мазепи*. С. 732–234; Павленко, Сергій. *Угоди Мазепи з Лециньським // Гетьман Іван Мазепа*:

отримав від Карла і Станіслава Лещинського подарунки з нагоди підписання угоди. Утім пізніше, уже в ході шведської кампанії, він підніс Карлові цінний подарунок, що його очевидець, Георг Нордберг, описує так: «У зв'язку з дуже холодною зимою... гетьман подарував королю дорогу шубу. Коли Карл, одягнений у цю шубу, вийшов до війська, його почали питати, що сталося, чому він так швидко «поправився» за ніч? Король відразу зняв шубу і більше її ніколи не надягав»⁷⁶.

Здавалося б, Мазепа порушив головну засаду церемоніалу: він подарував одяг, чим продемонстрував символічну зверхність над королем. Ба більше, це був хутряний виріб, який опосередковано засвідчував прихильність гетьмана до традицій східноєвропейської дипломатії дарунків. Але насправді конфуз став наслідком помилки передусім самого Карла, який погодився прийняти дарунок Мазепа, і таким чином став жертвою «символічного насильства». Звісно, українська зима була холодною, і це почасти виправдовує порушення дипломатичного ритуалу, але шведський король таки вивчив цей урок і надалі подарунків від гетьмана не брав. Зате він узяв 1709 року велику суму грошей (60 тисяч талерів) у борг від Мазепа⁷⁷. Те, що король мусив робити борги під час воєнного походу, аж ніяк не свідчило про дискредитацію корони (до речі, польські королі теж брали кредити у магнатів для фінансування дипломатичних місій⁷⁸). Проте в Україні цей випадок тлумачили як символ незалежної позиції Мазепа, а він сам, слід думати, вже піклувався про майбутнє своїх нащадків і відмовився від практики дарування грошей монархам, патронам та соратникам.

Після смерті Мазепа 1709 року його майно було розпорошене по всій Європі. Частина «виловив» і присвоїв Меншиков⁷⁹, а що сталося з подарунками гетьмана Петрові I й решті сановників — невідомо. Мабуть, жодної символічної акції зі знищення або відчуження цих приносин після цивільної страти Мазепа таки не відбу-

постать, оточення, епоха. К., 2008. С. 177.

⁷⁶ Мацьків, Теодор. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. Мюнхен, 1988 (розділ 9).

⁷⁷ Молчановский, Николай. *Несколько данных о смерти и наследстве Мазепа* // Киевская старина. 1901, № 1. С. 92.

⁷⁸ Wójcik, Zbigniew. *Organizacja dyplomacji*. S. 304.

⁷⁹ Таирова-Яковлева, Татьяна. *Іван Мазепа и Российская империя*. С. 364.

лося. Скажімо, коштовну тканину, що її Мазепа подарував Петрові під час наришкінського перевороту, через три роки використали для пошиття «царского платна» — каптану⁸⁰. Золота «запона про-резная, с разными финифти» потрапила до царської казни й досі зберігається в колекції Оружейної палати Московського Кремля⁸¹. А доля решти подарунків Мазепи може стати темою майбутніх досліджень.

* * *

Підсумовуючи, можу зробити два головних висновки. По-перше, від часів Богдана Хмельницького до початку гетьманства Івана Мазепи козацькій культурі символічної комунікації були, поза сумнівом, притаманні традиції «степової», або «східної», дипломатії подарунків. Те, що гетьмани добре розумілися на статусному значенні цих презентів, свідчить брак будь-яких конфліктів у сфері дарування. Правління Мазепи вивело козацьку «дипломатію дарів» на інший рівень: від цього часу у складі гетьманових гостинців сусіднім монархам простежується певна «європеїзація»: на зміну коням, зброї і заручникам прийшли срібні вироби, церковні оздоби та книги.

По-друге, дари українських гетьманів у другій половині XVII століття віддзеркалювали на символічному рівні двозначність позиції Гетьманату на міжнародній арені. З одного боку, державницькі устремління гетьманів часто ускладнювали ситуацію в переговорах про долю українських теренів та викликали недовіру учасників. З другого боку, посередництво гетьманів і знання специфіки культури дарів суттєво полегшувало налагодження дипломатичних взаємин між країнами регіону. Найкращим тому прикладом є дарування від Мазепи, що засвідчує його зовнішньополітичні наміри: на початку гетьманування — як царського васала, пізніше — як незалежного правителя. Склад і кількість подарунків гетьману від російського царя та інших монархів можна розглядати як нагороду за вірну службу, але також і як визнання статусу партнера в зовнішньополітичних зносинах. Ця двоїстість тривала аж до переходу

⁸⁰ Есипов, Григорий. *Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом*. С. 246.

⁸¹ Описание Московской Оружейной Палаты. Ч.1: Царская образная. Древний царский чин и принадлежности священного коронования. Украшения древних царских одежд и различные вещи. Москва, 1884. С. 123, № 436.

Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Перемога російської зброї під Полтавою 1709 року ознаменувала початок ліквідації Гетьманату й закріплення Росії як імперії на європейському просторі. Відтоді права гетьманів у зовнішньополітичній сфері було практично ліквідовано, а за будь-якими порушеннями стежили призначені для цієї мети резиденти⁸². Петрові реформи також спростили й уніфікували російський дипломатичний ритуал, строго регламентували політику обміну дарунками із правителями прикордоння⁸³.

⁸² Після Полтави новий гетьман Іван Скоропадський звернувся до Петра з проханням підтвердити козацькі прав та вольності. Хоч відповідне підтвердження було отримано, але на практиці гетьманські повноваження дуже обмежувалися. За діяльністю гетьмана спостерігали прислані з Росії комісари, його позбавили прав знімати й призначати полковників і генеральну старшину. Див.: Статьи явные и тайные сотнику Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане Иване Скоропадском // Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники*. Ч. 2. С. 218–230; Грушевский, Михаил. *Очерки истории украинского народа*. СПб, 1906. С. 344.

⁸³ Див. розділ «Внутренние дипломатические церемониалы»: Агеева, Ольга. *Дипломатический церемониал императорской России. XVIII век*. Москва, 2013. С. 438–475.